

Gabrielė Gibavičienė

Vilniaus universitetas

Kauno fakultetas

Muitinės g. 8, LT-44280 Kaunas, Lietuva

E. paštas: gabriele.navikaite@knf.stud.vu.lt

Moksliniai interesai: retorika, topika, lietuvių kelionių literatūra, žanro tyrimai

KELIONĖS RETORIKA: PERSVAZIJOS INSTRUMENTAI LIETUVIŲ KELIONIŲ LITERATŪROJE

Straipsnyje aktualizuojamas naujas lietuvių kelionių literatūros tyrinėjimų aspektas – kaip universalus žiūros taškas į kelionių literatūros diskursą pasirenkama retorika, kuri traktuojama ne tik kaip teksto, tačiau kaip apskritai mąstymo struktūra. Pasirinkus tris šaltinius, kurie savo išleidimo laiku tapo populiaromis kelionių knygomis – Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio „Kelionė į Jeruzalę“ (1601), Mato Šalčiaus „Svečiuose pas 40 tautų“ (1935–1936) ir Jokūbo Viliaus Tūro „Sapnuoju, kad einu“ (2014) – siekiama atskleisti, kaip persvazijos instrumentai – ethos, logos ir pathos – įgyvendinami pasirinktose kelionių knygose ir kaip jie dalyvauja sėkmingame komunikacijos procese.

Straipsnyje atskleidžiama, kaip pasitikėjimas autoriumi ir realus keliautojo patyrimas siejamas su apeliacija į adresato emocijas bei kokį vaidmenį šiame procese vaidina pati kelionė. Analizuojama, kaip autorių pasitelkiama entimema dalyvauja įtikinimo procese, bei išryškinama, kaip per entimemą atsiskleidžia keliautojo pasaulėžiūra, komunikacijos su adresatu gairės ir kelionių literatūros bendrieji vardikliai.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: lietuvių kelionių literatūra, ethos, logos, pathos, persvazija.

Įvadas

Kelionė, judėjimas, nesvarbu, faktinis ar metaforinis, yra vienas dažniausiai pasitaikančių topų literatūroje (Youngs 2013: 4). Neblėstantis kelionių literatūros populiarumas rodo žanro aktualumą, analizės poreikį. Šiame straipsnyje tiriamas vienas iš kelionės teksto aspektų – persvazija, siekiant išanalizuoti kelionės aprašyme pasitelkiamus sėkmingos komunikacijos su adresatu instrumentus, išryškinant konkrečius skirtingiems kelionės tekstams būdingus bruožus.

Kelionių literatūra į humanitarinių mokslų tyrimų lauką įtraukta visai neseniai, nors užsienyje tai įvyko prieš kelis dešimtmečius. Tapti literatūrologinių tyrimų objektu jai trukdė kelios priežastys, viena iš jų – populiarumas tarp skaitytojų leido šią literatūrą priskirti populiariajai ir taip ji atsidūrė analizės paribuose; dar iki šiol kai kurie autoriai laikosi nuomonės, kad kelionių tekstai kaip atskira literatūros rūšis neegzistuoja (Youngs 2013: 7).

Lietuvių kelionių literatūra konkrečiai retoriniu aspektu nagrinėta nebuvo. Išsamiausia studija apie lietuvių kelionių literatūrą yra Imeldos Vedrickaitės *Kelionė. Keliautojas*.

Literatūra (2010). Monografijoje autorė koncentruojasi į kelionės archetipą, piligriminės kelionės aprašymo specifiką, daugiausiai dėmesio skirdama Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio, Antano Vaičiulaičio ir Jurgio Savickio kelionių dienoraščiams bei trumpai aptaria ir šiuolaikinių kelionių aprašymų diskursą – Jurgos Ivanauskaitės kelionių tekstus. Tos pačios autorės straipsnis „Vakarietės patirtys Jurgos Ivanauskaitės kelionių knygose“ (Vedrickaitė 2010) kiek atkartoja knygos teiginius, tačiau čia jau susitelkiama būtent į keliaujančio subjekto išgyvenimus, identiteto ir pasaulėžiūros kaitą.

Regina Rudaitytė straipsniuose „Savojo „aš“ paieškos: Jurgos Ivanauskaitės Kelionė į Šambalą“ (Rudaitytė 2009) ir „Aš ir kitas: keliautojo žvilgsnio perspektyva“ (Rudaitytė 2012) bando išskirti bendrus kelionių literatūros bruožus ir jų kaitą. Pirmajame straipsnyje mokslininkė nagrinėja J. Ivanauskaitės kelionių užrašus, daugiausiai dėmesio skirdama *aš* ir *kitu* santykio, kelionės tikslo, keliaujančio subjekto dvasinės kelionės aptarimui. Antrajame straipsnyje autorė analizuoja keliaujančio subjekto tapatybės kaitą M. K. Radvilos Našlaitėlio, Jurgio Radvilos, J. Ivanauskaitės ir Romualdo Lankausko kelionių knygose. M. K. Radvilos Našlaitėlio tekstą *Kelionė į Jeruzalę* nagrinėjo ir Jūratė Kiaupienė. Įvadiniamame knygos straipsnyje (Kiaupienė 1990) autorė išskiria pagrindinius Radvilos Našlaitėlio kelionės aprašymo bruožus, susitelkdama į kelionės tikslą, rašymo stilių ir to meto istorinį bei kultūrinį kontekstą.

Straipsnyje analizuojant lietuvių kelionių literatūrą kaip šio diskurso tyrimo metodas pasirenkama retorika, kuri traktuojama ne tik kaip teksto struktūra, bet ir kaip tam tikras pasaulio suvokimo būdas. Tyrime susikoncentruojama į tris Aristotelio išskirtus persvazijos elementus – *logos*, *ethos*, *pathos*. Tai naujas žvilgsnis į lietuvių kelionių literatūrą būdas, kuris teikia prielaidas analitiškesniems kelionių literatūros tyrinėjimams bei tampa aktualus antikinės tradicijos, konkrečiai – retorikos – refleksijų lietuvių literatūroje ieškojimų lauke. Tyrime analizuojami trys šaltiniai – kelionių knygos, savo išleidimo laiku tapusios populiariomis¹: Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio *Kelionė į Jeruzalę* (1601), Mato Šalčiaus *Svečiuose pas 40 tautų* (1935–1936) ir Jokūbo Viliaus Tūro *Sapnuoju, kad einu* (2014).

Retorika – tai gyvenimo formalizacija, ji nėra vien technika ar forma, o siejasi su asmenybės ugdymo programa: formuoja stilių ir pateikia egzistencijos ir žmogiškosios veiklos bei komunikacijos formų visumą; pasak I. Buckley, „visuomenėje, kurioje vadovaujamosi retorikos taisyklėmis, žinoma, kas yra dorybė, tikėjimas, meilė, draugystė, drąsa, viltis <...>“ (Buckley 2006: 8). Retorika neatsiejama nuo komunikacijos, o komunikacija – nuo retorikos. Kelionių literatūroje komunikacija vaidina itin svarbų vaidmenį – tai atsiskleidžia tiek per santykį su *kitu* pačiame kelionės tekste, tiek per siekį perteikti savo patirtis *kitam*, esančiam už teksto ribų – adresatui. Į kelionės dienoraštį turėtume žvelgti ne tik kaip į išorinės erdvės aprašymą, bet ir kaip į per ją besireiškiančios vidinės keliaujančio subjekto erdvės atsiskleidimą. Vienas iš kelionių literatūros tikslų – priversti adresatą pažvelgti į kelionę,

¹ Kaip teigia Česlovas Kudaba, Mato Šalčiaus knygos pasisekimas tarp skaitytojų buvo neeilinis, jo knyga tapo geriausia 1935 m. knyga (Kudaba 1989: 5). Radvilos Našlaitėlio kelionės aprašymas vadinamas pirmuoju lietuviškuoju *bestselleriu*. Šiame straipsnyje populiarumas suprantamas kaip sėkmingos komunikacijos su adresatu rezultatas – knyga skaitoma, o jos autorius viešajame diskurse atpažįstamas kaip keliautojas.

kartu – ir į pasaulį, keliautojo akimis; adresatas turėtų atsidurti *čia* ir *dabar*, keliauti kartu su keliaujančiu subjektu (Vedrickaitė 2010a: 28). Keliaujantis subjektas siekia atpažinti arba sukurti pasaulio struktūrą (Ten pat: 13). Kelionė (ir jos aprašymas) tampa ritualu, įgyvendinančiu mitinę žmogaus prigimtį. Pasiiekta persvazija, sėkmingas komunikacijos aktas rodo teksto aktualumą, gali atskleisti tam tikrus skiriamuosius diskurso elementus.

Kaip teigia Aristotelis *Retorikoje*, retorikos mokslo universalumas slypi būtent persvazijos kategorijoje: įtikinimas yra svarbus kiekvienam diskursui (Arist. *Rhet.* I 2). Antikos filosofas išskyrė tris įtikinimo būdus, priklausančius nuo skirtingų kategorijų: nuo kalbėtojo (šio tyrimo atveju – rašytojo) – *ethos*; nuo auditorijos emocijų ir nusiteikimo – *pathos*; nuo pačios kalbos ir joje pateiktų įrodymų – *logos* (Arist. *Rhet.* I 2). Gero oratoriaus bruožai – gebėjimas logiškai pagrįsti savo teiginius, suprasti žmogaus charakterio subtilybes, įvardyti emocijas ir jų kilmę – yra susiję su kiekvienu iš persvazijos elementų (Arist. *Rhet.* I 2).

***Ethos* ir *pathos* persvazijos elementai lietuvių kelionių tekstuose**

Adresanto asmenybė ir auditorijos nusiteikimas jos atžvilgiu yra itin svarbūs įtikinimo procese. Apeliuoti į auditorijos emocijas galima ir tekste pasitelkiamomis priemonėmis, tačiau visų pirma dėmesys atkreipiamas į jo autorių. Draugiškumas arba priešiškus adresanto atžvilgiu turi įtakos adresato požiūriui į tekstą (Arist. *Rhet.* II 1). Persvazija gali būti pasiekta, jei adresantas yra patikimas. Pasitikėjimą oratoriumi, pasak Aristotelio, lemia trys savybės: sveikas protas, aukšta moralė ir gera valia (Ten pat.). Pateiktas teiginys remiasi požiūriu, kad žmogus labiau pasitiki gerais žmonėmis; šis faktas yra universalus, nesvarbu, kokia tema vyktų diskusija (Arist. *Rhet.* I 2).

Kalbant apie apeliavimą į adresato emocijas, didžiausią įtaką, pasak Aristotelio, turi gailestis, pyktis, baimė ir pan. bei joms priešingos – ramumas, džiaugsmas. Oratorius, siekdamas kontroliuoti emocijas bei jomis naudotis, turėtų gebėti jas atpažinti² (Arist. *Rhet.* II 1). Be visų kitų Aristotelio išvardytų draugiškumo veiksnių, komunikacijai itin svarbus yra kito supratimas, t. y. patikimu bus laikomas toks adresantas, kuris supras auditorijos norus, poreikius, nuotaiką, bus atviras, nuoširdus; įvardys, kad trokšta panašių dalykų (Arist. *Rhet.* II 4).

Pasak Aristotelio, iš trijų teksto elementų – adresanto, objekto (temos) ir adresato – būtent adresatas yra tas, kuris galutinai nusprendžia, kas iš tiesų yra pagrindinis teksto objektas ir kokį tikslą tekstas pasieks (Arist. *Rhet.* I 3). Nesėkmingos komunikacijos priežastys gali būti kelios: adresantas turi gerą valią, ketinimus, tačiau klaidingą nuomonę, teiginius; teiginiai yra teisingi ir įtikinami, tačiau pats adresantas nėra patikimas, turi blogą įvaizdį; arba adresantas yra aukštos moralės ir pateikia teisingus argumentus, tačiau nepažįsta auditorijos, nežino, kaip pelnyti jos palankumą (Arist. *Rhet.* II 1). Ši nesėkmingos komunikacijos „formulė“ rodo būtinybę tekste ir komunikacijos procese sieti visus tris persvazijos instrumentus.

² Pavyzdžiui, kalbėdamas apie pyktį, Aristotelis pabrėžia, kad privalu žinoti, koks pyktį patiriančių žmonių nusiteikimas; kokie žmonės ir dėl kokių priežasčių sukelia pyktį bei kokia yra pykčiui priešinga emocija ir kaip ją sukelti (Arist. *Rhet.* II 1).

Tiek *Retorikoje*, tiek *Topikoje* Aristotelis kalba apie gėrį ir blogį, pyktį ir ramybę, skausmą ir malonumą; taip pat apie vertybes – meilę, draugystę, teisingumą. Kitaip sakant, persvaziją (ir topus) Antikos filosofas paremia žmogaus mąstymu, elgesiu, teigdamas universalias gyvenimo nuostatas. Pavyzdžiui, daugeliu atvejų persvazijos instrumentai remiasi prielaida, kad draugystę daugelis žmonių suvokia panašiai; arba į požiūrį, kad žmogui būdinga vengti skausmo ir siekti džiaugsmo. Svarbų vaidmenį čia vaidina ir mentaliteto istorija. Istorinis mentalitetas – tai „mąstymo ir jausenų visuma, būdinga tam tikram kolektyvui tam tikru metu“ (Dinzelbacher 1998: xx).

Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio kelionės (1582–1584) epocha – besikeičianti Europa. Ieškodami naujų žemių, turtų ir norėdami suformuoti platesnį požiūrį į pasaulį, žmonės pradeda daugiau keliauti; kelionės tampa ir didele katalikybės populiarinimo dalimi, kadangi kinta požiūris į religiją bei bažnyčią (Kiaupienė 1990: 10–11). Visų pirma, jaunosius kunigaikščius ir kitus kilminguosius keliauti skatino tėvai ar dvasininkai, kad sūnūs pažintų europietišką pasaulį, įgytų žinių ir patirties (Mikalonienė 2003: 227). XVII amžiuje kelionių tradicijos pamažu keitėsi – vis dažniau buvo vykstama ne studijuoti, bet „pamatyti“, t. y. pažinti svečius kraštus, papročius, žmones (Ten pat: 41). O jei *pamatyti*, tai, žinoma, ir *parodyti* kitam. Svarbu paminėti, kad atsižvelgiant į visuomenės pokyčius XVI amžiuje vis didesnę reikšmę įgyja pati komunikacija, tarpusavio bendravimas, supratimas (Dinzelbacher 1998: 344). Kelionės tekstas, atspindintis keliaujančio subjekto santykį su *kitu* – kita šalimi, kita tautybe, kita aplinka – tampa informacijos šaltiniu adresatui. Plečiantis žmonių akiračiui ir kintant savo ir svetimo supratimui bei santykiui, domėjimasis svetimais kraštais ir svetimšaliais tapo būtinybe (Dinzelbacher 1998: 376). Radvila Našlaitėlis, kuris tekste *sava* ir *svetima* dažniausiai mato per religijos prizmę³, atsižvelgia į XVI amžiaus visuomenės poreikius ir perteikia Rytų kultūros ypatumus, rodydamas tolerantiškos, atviros komunikacijos pavyzdį – aprašo svetimą, nepažįstamą kultūrą pagarbiai, pateikdamas kitų tikėjimų, tautybių kultūrą (turkų, žydų) kaip *svetimą*, tačiau ne kaip *priešišką*: „<...> Mat turkai laikosi tokio prietaro: tiki, kad krikščionys savo akimis galį užburti jų vartojamą vandenį ir kitus daiktus. <...> gavau leidimą apžiūrėti tą stebuklą <...>“ (Radvila Našlaitėlis 1990: 174). Vienintelė išimtis – reformatų tikėjimas, kurį keliautojas pateikia neigiamai. Tai galima sieti su Reformacijos sąjūdžiu ir su juo atėjusia tam tikra pasaulėvaizdžio kaita – ilgalaikė laimė nebekildinama tik iš švento gyvenimo žemėje (Dinzelbacher 1998: 278). Radvila Našlaitėlis savo tekstu ir asmenybe siekia grąžinti buvusį suvokimą; siūlo pirmenybę teikti katalikų tikėjimui. Kelionės tekstas tampa įtikinamu įrankiu visuomenei „auklėti“, nes norimi įrodyti teiginiai perteikiami ne tik teoriškai, tačiau aprašant realias patirtis; skaitytojas „stebi“ Radvilos Našlaitėlio, atsivertusio į katalikybę, kelią: „<...> esu visiškai apsisprendęs vykti į šią kelionę, nes jos atsisakydamas užsitraukčiau įžeisto Dievo rūstybę ir žmonių kalbas ir netekčiau savo autoriteto <...>“ (Radvila Našlaitėlis 1990: 38).

³ Viduramžiais sąlyčio su svetimomis kultūromis pamatas yra krikščionių religijos ir krikščioniškosios kultūros pranašumas (Dinzelbacher 1998: 364). Turint omenyje tai, kad piligriminės kelionės XVI amžiuje dažnai buvo katalikų bažnyčios populiarinimo įrankis susigrąžinti buvusią įtaką, Radvilos Našlaitėlio tekste *kito* suvokimas perteikiamas per *katalikiškosios* ir *nekatalikiškosios* kultūros palyginimą.

Todėl čia tampa svarbus anksčiau minėtas etikos aspektas – auditorijai pasitikėjimą keliantis adresantas. Pasitikėjimas šiuo atveju gali būti apibrėžtas kaip deklaruojamų tiesų įgyvendinimas ir už teksto ribų.

Kalbant apie tarpukarį, informacijos pasiekiamumas ir sklaida leido, galima sakyti, „tiesiogiai“ stebėti kelionę – autoriai spaudoje turėjo galimybę rengti reportažus iš lankomų vietų. Mato Šalčiaus kelionių faktai buvo viešinami dar jam būnant svečioje šalyje: „Ilgesnį laiką gyvenęs Argentinoje Lietuvos rašytojas ir keliautojas Matas Šalčius dabar lankosi Čilės valstybėje. <...>“ (*Aidas* 1939). Nors galima numanyti, kad keliavimas nebuvo naujiena tarpukario Lietuvos visuomenei, tačiau iš publikuotų straipsnių galima susidaryti įspūdį, jog kelionių aprašymai nedažnai pasirodydavo lietuvių literatūros lauke. Tarpukariu keliavo ir savo įspūdžius fiksavo ne vienas žymus rašytojas: Jurgis Savickis, Antanas Vienuolis, Antanas Vaičiulaitis, tačiau nors autoriai keliavo tarpukariu, daugelis šių kūrinių yra išleisti jau pokario metais arba išėivijoje.

Žiniasklaidoje vartojami žodžiai *slėpiningos*, *pavojingos*, *tolimos* (apie lankomas šalis) ir *pirmasis*, *ižymusis* (apie M. Šalčių) kuria avantiūristo, bebaimio keliautojo įvaizdį. Užrašų kokybės matas – autorius žinomas ne tik kaip keliautojas, tačiau ir kaip rašytojas, publicistas. Pats Šalčius aktyviai įsitraukė į to meto Lietuvos visuomenės gyvenimą: kovojo už lietuvių kalbos gražinimą į Lietuvos mokyklas, dirbo laikraščių redakcijose, skaitė paskaitas (kai kurios iš jų buvo susiję su jo kelionėmis), dirbo vertėju, mokytoju (*Kudaba* 1989: 9–10). Jo sąsajos su Lietuva atsispindi ir tekste: „Sofija nesvetimas lietuviams miestas. Čia gyveno 1880 ir 1884 ir vėliau daktaras Jonas Basanavičius. Naujai susikūrusi bulgarų valstybė davė jam prieglaudą, ir jis čia gyvendamas galėjo ramiai rašyti „Aušrai“ <...>“ (*Šalčius* 1989: 102).

Mato Šalčiaus, kaip kelionių užrašų autoriaus, asmenybėje savitai sąveikauja Aristotelio apibrėžtas istorikas ir poetas, kadangi, kaip minėta, to meto visuomenėje jis buvo žinomas ne tik kaip rašytojas, publicistas, bet ir kaip keliautojas, tyrėjas, fiksuojantis kelionėje atrastus dalykus. Autorius nevengia parodyti savo istorinių, teologinių, geografinių ar kultūrinių žinių: <...> Gaza – labai senas miestas. Prieš du tūkstančius metų Kristui negimus čia jis jau stovėjęs. Pagal Senąjį Testamentą, čia gyvenęs stipruolis Samsonas“ (*Šalčius* 1989: 194). Tarpukario tekste dar sekama senųjų kelionių aprašymų tradicija – pateikiama daug konteksto, lankomas vietas stengiamasi aprašyti kuo detaliau.

Neigiamose situacijose M. Šalčius pasitelkia humorą, ironiją – šie bruožai jau kuria kiek kitokį, nei Renesanso keliautojo, įvaizdį: „Prieš Marijampolę ėmiau lenkti važiuojančius į turgų poriniais vežimais sūduvius. Kiti dėdės, užsivožę šiltomis ausinėmis, matyt, negirdėjo mano tūtavimo ir nesitraukė iš kelio. Reikėjo naujutėlaite mašina prasilenkti pro juos per paplenčių purvus. Blogą įspūdį darė toks dėdžių elgesys man, bet ar jie žinojo, kad taip toli važiuoju ir kad man būtų buvę geriau ten pasirodyti su švaria mašina“ (*Šalčius* 1989: 18). Kelionėje matome daugiau keliaujančio subjekto charakterio atsiskleidimo, įžvalgų, patirčių, nuotykių; tekstas pamažu įgauna pramoginių elementų.

Lietuvos žiniasklaidoje J. V. Tūras pristatomas kaip piligrimas, režisierius, geriausiai žinomas kaip filmo, apdovanoto *Sidabrinės gervės* apdovanojimu, *Sapnuoju, kad einu* (2012),

kūrėjas. Jo kelionė visuomenei pristatoma kaip *žygdarbis* (Burbaitė 2013), o filmas – kaip *įkvepianti J. V. Tūro kelionė į save (Bernardinai.lt 2013)*. Pasikeitimas – nušvitimas, savo gyvenimo permąstymas ir atgaila – tampa pagrindiniu kelionės akcentu, taip pat ir naratyvu, patraukiančiu auditorijos dėmesį. Autorius, pradėdamas pasakojimą, nubrėžia aiškią ribą tarp savojo *aš* prieš keliones ir tikėjimo atradimą ir *aš* po kelionių: „Iki tol nebuvau pamaldus, veikiau atviras. <...> Troškau kažko nekasdieniško, kas mane stipriai paveiktų, supurtytų ir padėtų atsikratyti beprasmybės jausmo. Apsisprendimas reikalavo nemažos aukos. Atrodė – jei ne dabar, tai niekada“ (Tūras 2014: 11). Saviraiškos, individualizmo poreikis J. V. Tūro tekste derinamas su noru priklausyti bendruomenei: „Atšilo, buvo lengviau ir linksmiau keliauti. Nors dažnai apimdavo apmaudas ir gailestis, kad neturiu su kuo pasidalyti tuo, ką matau: pavasario žiedais, saulėlydžiais <...>. Kad to nemato tėvas, žmona, mama, brolis ar dukra, kad visas tas grožis man vienam“ (Tūras 2014: 39). Autorius atvirai pasakoja apie dvasinius, psichologinius, fizinius potyrius, nieko neslėpdamas nuo skaitytojo. Tokie keliautojo teiginiai tik sustiprina žiniasklaidoje deklaruotą *atsivertusio žmogaus, keliaujančio į save*, išpūdį. Kuriamas drąsaus, atviro vyro (keliautojo) įvaizdis. Tikėjimo svarba keliautojui skleidžiasi visame knygos tekste – iš Tūro užrašų galima matyti, kaip kiekvienu sunkiu momentu jis kliaunasi malda ir kaip kiekvienu džiaugsmingu momentu dėkoja Dievui ir katalikų bendruomenei. Čia lyginant Renesanso ir šiuolaikinį kelionės tekstą galima išvelgti panašumą – abu keliautojai siūlo *iš naujo atrasti* Dievą, tikėjimą; tai jie daro prisitaikydami prie laikotarpio visuomenės pasaulėžiūros, poreikių. Skiriasi tik jų norimos auditorijai sukelti emocijos. Radvila Našlaitėlis, kaip ir būdinga jo laikui, labiau apeliuoja į baimę (Dievas apdovanoja tikinčiuosius; jei netikėsite, užklups nelaimės): „<...> Visagalis Dievas naudojami įvairiais būdais žmones nuo amžinosios pražūties atitraukti <...>. Visai taip atsitiko ir man, kuriam Dievo gerumas buvo suteikęs nesuskaičiuojamas savo malonių dovanas ir geradarystes, o *aš* <...> nesirūpinau pataisyti laisvesnį savo gyvenimą <...> kreipiausi į patį Dievą, kad išgydytų abi dalis: ir kūną, ir sielą <...> pasižadėjau <...> jei Dievo gerumas grąžins man pirmąsias sveikatas, aplankysiu šventąjį Viešpaties Karstą <...>“ (Radvila Našlaitėlis 1990: 34–35). J. V. Tūras žada tikėjimo atradimo džiaugsmą – meilę, ramybę, nuoširdų ryšį su kitu. Skiriasi ir keliautojų užmezgamas ryšys su skaitytoju. J. V. Tūras siūlo tapti jo kelionės bendražygiu: „Mielasis skaitytojau, jeigu Jums tai priimtina, kviečiu tapti šios kelionės bendražygiu“ (Tūras 2014: 7). O M. K. Radvila Našlaitėlis labiau atlieka mokytojo, informuojančio ir auklėjančio skaitytoją, vaidmenį. Tačiau J. V. Tūro tekste atsiskleidžia ryšys tarp Renesanso ir šiuolaikinio keliautojo, kuris XX amžiaus pradžios autoriui dar nebuvo toks aktualus; autorius ieško tikrumo, sąmoningai atsisako kai kurių patogumų. Šiuolaikinis keliautojas jaučiasi artimas būtent senųjų laikų piligrimams: „Man ši kelionė pas Šv. Jokūbą buvo kelionė į amžių glūdumą“ (Tūras 2014: 12). Kalbant apie *ethos* aspektą, pačią keliautojo asmenybę, XXI amžiaus autorius turi daugiau panašumų su Renesanso, nei XX amžiaus, keliautoju, tačiau čia itin ryškus yra santykio su auditorija – *pathos* – skirtumas.

Kelionių literatūra yra puikus auditorijos poreikių, pasaulėžiūros atspindys; sėkmingą komunikaciją pasiekia tas kelionės aprašymas, kuris atspindi to laiko aktualijas, perteik-

damas jas per kelionės patirtis – pasitelkus distanciją, žvilgsnį į kitą; ėjimu pasiekus susimąstymo, ryšio su gamta ir pasauliu katarsį. Tačiau, kitaip nei grožinėje literatūroje, *realus* keliautojo patyrimas čia įgyja svarbią reikšmę; autoriaus asmenybė, patirtis, pavyzdys tampa įtikinamiausiu argumentu.

Logos įtikinimo elementas kelionių knygoje

Įtikinimas yra pasiekiamas tik per demonstraciją – viešai teigiant norimą įrodyti dalyką. Oratoriaus demonstracija yra entimema (Arist. *Rhet.* I 1). Entimema – tai retorinis silogizmas, kurio esmė – nutylėjimas; tai argumentas, kurio trūkstamos dalys yra numanomos (Arist. *Rhet.* I 2). Į šį procesą įsitraukia ir adresatas – jis pats gali padaryti išvadą (Ten pat). Tekstuose entimema nurodo į gilesnes adresanto mąstymo struktūras. Argumentų šaltiniai – topai⁴ – atskleidžia keliautojo pasaulėžiūrą, kelionių literatūros bendruosius (arba atskirusius) vardiklius.

Pasirinktuose kelionių tekstuose pasitelkiamas autoriteto topas ir jo variacijos skirtingų laikotarpių kelionių tekstuose atspindi pasaulėžiūros, adresato poreikių, komunikacijos kaitą. Radvilos Našlaitėlio tekste remiamasi Dievo arba aukštesnio rango asmens (karaliaus, popiežiaus) autoritetu – šis topas pasitelkiamas tiek kelionės tikslui pagrįsti, tiek savo teiginiams įrodyti: „<...> rugpjūčio mėnesį nuvykau į Gardiną pas karalių Steponą jam pranešti sprendimą vykti į Jeruzalę <...>. Jis visai atkalbinėjo nuo šio pasiryžimo <...> Bet, kai atsakiau, jog esu visiškai apsisprendęs vykti į šią kelionę <...> tada jis kaip įmanydamas ragino vykti <...>“ (Radvila Našlaitėlis 1990: 38). M. Šalčius kelionės tekste autoriteto topą pasitelkia kalbėdamas apie tarpukario laikotarpiui būdingas problemas (karo padariniai, taikos reikšmė, bendruomenės svarba), pavyzdžiui, autorius perpasakoja savo pokalbius su Mahatma Gandžiu. Apskritai M. Šalčius išplečia dialogo elemento ribas, perpasakodamas dialogus tiesiogine kalba ir juose užfiksuodamas ryšį su *kitu*, kitų tautų ir šalių pažinimą, pavyzdžiui:

Tai buvo nedrąsūs žmonės. <...> Tatai pastebėjęs, aš nesiartinau prie jų iš karto, bet padariau tai palaipsniui, kelis kartus sustodamas ir dairydamasis po apylinkes, lyg ko ieškodamas.

- Saliam, – pasveikinau juos.
- Aleikum, – atsakė jie. <...>
- Jezidi? (ar jezidai?) – paklausiau jų.
- Aiva (taip), – atsakė jie. (Šalčius 1989: 268).

Dialogai suteikia tekstui gyvumo, ekspresyvumo, skaitytojas turi galimybę pasijausti esantis *čia* ir *dabar*, lyg stebėtų keliautojo ir sutiktų žmonių pokalbius esamuju laiku. Dažnai keliautojas į dialogą įterpia savo pastabas, komentuodamas ne tik kito asmens, tačiau ir savo žodžius. Taip M. Šalčiaus tekste išryškėja du keliaujantys subjektai – vienas iš jų esantis *čia ir dabar* kelionėje, kitas – žvelgiantis į savo kelionės patirtis iš dabarties

⁴ Topai – tai iš anksto žinomi, paruošti atsakymai, kurių nereikia įrodyti ir kurie tinka temai bei kurie paimami iš tam tikrų iš anksto žinomų bendrųjų vietų – vietų, žinomų ir tinkančių ir kalbančiajam, ir klausančiajam bei tinkamų daugeliui temų, tezių pagrįsti (Koženiauskienė 2005: 135).

pozicijos. Pasitelkdamas dialogus keliaujantis subjektas perteikia keliautojo (*aš*) ir sutikto žmogaus (*kito*) santykį ne tik invenciniame (temos, argumentų), bet ir elokuciniame (stiliaus) lygmenyje. Šis keliautojo pasitelkiamas elementas koreliuoja su tekste per aktualijų, problemų apmąstymą perteikiamu požiūriu į pasaulį – visuomenė privalo sustoti, susimąstyti apie karo padarinius, praėjusius laikus tam, kad visa tai nepasikartotų: „Viena prieš karą buvo praminta „linksmoji Viena“. <...> Šių dienų vieniečiai iš paskutiniųjų rūpinasi tą Vienos vardą palaikyti. <...> bet tai yra tik „šokis pro ašaras“. <...> Pakalbini tokį besilinksminantį vienietį, jis apie nieką daugiau nekalba, kaip apie darbo ir pinigų stoką ir visuotinę krizę. Nedirbtinės linksmybės nėra <...>“ (Šalčius 1989: 65). Kelionės tekste M. Šalčius jungia skirtingas bendruomenės kalbėdamas apie visiems aktualias problemas ir pasitelkdamas kelionę kaip vienybės svarbos įrodymą.

Ankstesniuose kelionių tekstuose nerandama daug saviraiškos elementų – daugiau objektyvaus pasakojimo, aprašymo, charakterizavimo. Stengiamasi detaliai aprašyti lankomas vietas, tinkamai informuoti: „<...> atvykome prie šulinio, pačių turkų vadinamo patriarcho Jokūbo šuliniu. Yra gana platus, tvirtai išmūrytas ties Jordano upe. Tos upės dešinėje pusėje yra dvi vagos: viena vadinasi Jor, kita – Dan. <...> Sienos išlikusios sveikos. Atrodo, buvęs labai žemas“ (Radvila Našlaitėlis 1990: 67). Radvila Našlaitėlis savo asmeninius išgyvenimus atskleidžia tiek, kiek tai aktualu katalikiškojo tikėjimo svarbai išryškinti. Renesanso keliautojas atsigręžia į gamtą – daug gamtos objektų Radvila Našlaitėlis įvardija kaip stebuklines vietas. Būtent šiuo laikotarpiu žvilgsnis į gamtą praranda savo nuodėmingumą užleisdamas vietą smalsumui (Dinzelbacher 1998: 538). Radvilos Našlaitėlio žvilgsnis neapsiriboja tik religiniais objektais, tiesiogiai susijusiais su jo kelionės tikslu. Jis aprašo ir žmones, papročius, gamtą, pavyzdžiui: „Graikijoje niekur nerasi didesnių citrinų, apelsinų už tuos, kurie auga čia ir visoje toje saloje. Čia kasmet gaunama du šimtus tūkstančių krepšių džiovintų mažesniųjų vynuogių, o raudonojo ir balto vyno parduodama apie trisdešimt tūkstančių statinių“ (Radvila Našlaitėlis 1989: 46). Kaip minėta, jo kelionės epocha – žinių troškimo, smalsumo, besikeičiančio erdvės suvokimo laikas; taigi Renesanso keliautojas – smalsus, tačiau kiek įmanoma objektyvus; savo matomą pasaulį siekia perteikti kuo detaliau. Toliau didėjant informacijos prieinamumui, galima numanyti, neužtenka vien lankomų vietų aprašymo.

Tarpukario laikotarpis jau reikalavo kitokio, įdomesnio žvilgsnio į kelionę – tai matome M. Šalčiaus asmenyje. Kuriamas bebaimio nuotykių ieškotojo, išvykusio į kelionę motociklu, paveikslas. Anksčiau buvo svarbu pažinti, vėliau atsiranda poreikis išgyventi; vėlesniuose kelionių aprašymuose – daugiau saviraiškos, patirčių, intrigų ir net šiek tiek dramos: „Laukuose baltavo pirmas sniegas. Kauno senamiesčio gatvėse tiško iš po ratų sniego tyrė. „Močiute, kas bus, širdele, kas bus?“ – kaip užkopsiu statų Aleksoto kalną ir išvažiuosiu Lietuvos keliais?“ (Šalčius 1989: 16). Dabar keliautojai dažnai nesistengia kuo tiksliau ir išsamiau pavaizduoti lankomų vietų: jie arba susitelkia į savo asmeninių patirčių aprašymą, arba pasirenka netikėtą žvilgsnį į lankomą vietą. Renesanso keliautojui kelionės tekste svarbi vieta, objektai, sutikti žmonės – aprašymas ir charakterizavimas. Šiuolaikiniam keliautojui svarbu patirtis, tarpusavio ryšiai, saviraiška; jis dažniau kelia klausimus, nei

pateikia galutinius atsakymus: „Žinojau apie Šv. Jokūbo kelią Ispanijoje. <...> Kur slypi šio kelio traukos paslaptis? Kokio atsitiktinumo dėka virš jo išsidriekęs Paukščių Takas? Sklando gandas, jog šis kelias stebuklingas. Kad jame žmogus įgauna tai, ko jam gyvenime labiausiai trūko...“ (Tūras 2014: 11).

J. V. Tūro teksto atveju sutiktų kelionėje žmonių citatas galima būtų laikyti *opinio communis* topu, kuris ne tik atskleidžia jų pačių asmenybes tekste, tačiau ir patvirtina visuomenėje suformuotą įvaizdį. Jau pats kelionės teksto bruožas, kad autorius nemažą dalį savo knygos skyrė *kito* mintims, rodo jo pasaulio suvokimą – save pažinti galima tik per santykį su *kitu*. Savo kelionės tekste autorius parodo ne tik vietą, tačiau ir žmogų; įterpdamas kitų žmonių citatas šiuolaikinis keliautojas, kaip ir M. Šalčius, tik jau kitokiu būdu, jungia skirtingus žmones į vieną, kelionės tekste kuriamą, bendruomenę. Taip per kelionės patirtis, žvilgsnį į lankomą vietą *keliautojo akimis* adresatas įgyvendina buvimo bendruomenėje, *kito* pažinimo poreikį. Cituodamas kitus, kelionėje sutiktus, žmones J. V. Tūras per jų žodžius perteikia bendrąsias (tuo pačiu ir savo) vertybes – tai meilė, šeima, bendruomenė, tikėjimas. Saviraiškos, kūrybiškumo poreikis atsiskleidžia knygoje pateikiamose fotografijose ir haiku stiliumi parašytuose eilėraščiuose: „šią šlapią naktį / šaltmėtinę pražydo / rapsai laukuose“ (Tūras 2014: 113). Radvilos Našlaitėlio atveju jau pats keliavimas gali būti laikomas saviraiška; XXI amžiuje reikalaujama naujo, individualesnio žvilgsnio į kelionę ir save.

M. K. Radvila Našlaitėlis tekstą remia dedukcijos būdu – teksto pradžioje pateikia pagrindinius teiginius, o vėliau, pasakodamas atskirus kelionės epizodus, juos pagrindžia. Jau pačią kelionę autorius suvokia kaip tam tikrą konceptą, teiginį, tezę, kurioje neišvengiamai telpa tam tikros reikšmės. Kelionė – piligriminė, tiesiogiai susijusi su tikėjimu, Dievu. Kelionių užrašų pradžioje autorius, galima sakyti, iš karto pateikia entimemą, kuria ir grindžia visą tekstą: laimė yra pasiekama per Dievą ir tikėjimą.

Skirtingai nei J. V. Tūro ar Radvilos Našlaitėlio kelionių aprašymuose, M. Šalčius savo dienoraščio pradžioje nepateikia jokios apibendrintos idėjos ar tezės, kuri nurodytų į jo kelionės reikšmę. Savo aprašymo pradžioje keliautojas tiesiog pateikia patį kelionės faktą. Tačiau iš jo pažiūrų, kurias deklaruoja tekste, jo perteikiamo bendravimu su *kitu*, bendruomenės, taikos vertinimo, galima susidaryti įspūdį, kad būtent tai keliautojas siūlo skaitytojui. Kelionė tampa priemone pažinti, atrasti *kitą*, bendruomenės reikšmę ir įtaką, supratimą apie buvimą pasaulio dalimi, gamtą. Taigi autorius kviečia adresatą pasitikėti jo sukauptais įspūdžiais ir pažvelgti į kelionę kaip į harmonijos pažinimo galimybę.

Apibendrinimas

Atsiremdami į pamatinį, nesikeičiantį poreikį keliauti ir fiksuoti patirtis, kelionių tekstų autoriai kalba apie *dabarties* problemas. Kelionės retorika – tai mąstymo ir kalbėjimo formulavimo būdas, kuriuo keliautojas adresatui perteikia savo pasaulio suvokimą. Kelionė tampa įrankiu platesnėms, gilesnėms reikšmėms formuoti. Persvazijos instrumentai – *ethos*, *logos*, *pathos* – kelionės tekste įgyvendinami atsižvelgus į laikotarpio kontekstą ir kaip jungiamąjį argumentų elementą pasirinkus kelionę.

Kelionių aprašymų autoriai, siekdami persvajijos, kuri remiasi į tam tikras universalias gyvenimo nuostatas, išryškina svarbiausias, pamatines vertybes: tikėjimą, sveikatą, šeimą, meilę ir bendravimą, tarpusavio supratimą. Tekste kuriama bendruomenės iliuzija – žvelgdamas į lankomas vietas keliautojo akimis, adresatas išgyvena *kito* pažinimą, pajautimą. Čia svarbus tampa realus keliautojo patyrimas – teksto autoriaus asmenybė, patirtis, pavyzdys tampa įtikinamu argumentu, todėl kelionės aprašymo atveju teksto ir konteksto santykis yra itin reikšmingas.

Kelionių literatūra yra auditorijos poreikių, pasaulėžiūros atspindys. Tos pačios temos – religija, bendruomenė, saviraiška – tekste pateikiamos atsižvelgiant į adresato patirtį. Keičiantis amžiams, apeliaciją į baimę keičia laimės, harmonijos pažadas; pasitelkus distanciją ir žvilgsnį į *save prieš* ir *po* kelionės, kalbama apie laikotarpiui aktualias problemas, kelionę išryškinant kaip jungiamąjį skirtingų patirčių vardiklį.

Šaltiniai

RADVILA NAŠLAITĖLIS, M. K., 1990. *Kelionė į Jeruzalę*. Iš lotynų kalbos vertė Ona Matusevičiūtė. Vilnius: Mintis.

ŠALČIUS, M., 1989. *Svečiuose pas 40 tautų*. Vilnius: Vaga.

TŪRAS, J. V., 2014. *Sapnuoju, kad einu*. Vilnius: IN VIA Baltic leidykla.

Literatūra

Aidas, 1939. Literatūros pasaulyje. *Epaveldas.lt. Aidas*, 78 (160), 2. Prieiga: <http://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biExemplarId=17738> [Žiūr. 2017 10 01].

ARISTOTLE. *Rhetoric*. Prieiga internete: <http://classics.mit.edu/Aristotle/rhetoric.1.i.html> [Žiūr. 2017 10 01].

ARISTOTLE. *Topics*. Prieiga internete: <http://classics.mit.edu/Aristotle/topics.1.i.html> [Žiūr. 2017 10 01].

Bernardinai.lt, 2013. „Sapnuoju, kad einu“ – įkvepianti J. V. Tūro kelionė į save. *Bernardinai.lt*, 2013 11 12. Prieiga: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2013-11-12-sapnuoju-kad-einu-ikvepianti-j-v-turo-kelione-i-save/110033> [Žiūr. 2017 10 01].

BUCKLEY, I., 2006. *Retorikos tradicija XIX amžiaus lietuvių literatūroje*. Vilnius: Versus aureus.

BURBAITĖ, E., 2013. Jokūbas Vilius Tūras: „Aš norėjau susigrąžinti save“. *Bernardinai.lt*, 2013 02 13. Prieiga: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2013-02-13-jo0kubas-vilius-turas-as-norejau-susigrazinti-save/95409> [Žiūr. 2017 10 01].

DINZELBACHER, P., 1998. *Europos mentaliteto istorija*. Vilnius: Aidai.

YOUNGS, T., 2013. *The Cambridge Introduction to Travel Writing*. Cambridge: Cambridge University Press.

KIAUPIENĖ, J., 1990. Įvadas. In: M. K. Radvila Našlaitėlis. *Kelionė į Jeruzalę*. Vilnius: Mintis, 8–23.

KOŽENIAUSKIENĖ, R., 2001. *Retorika: iškalbos stilistika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

KUDABA, Č., 1989. Knyga „Svečiuose pas 40 tautų“ ir jos autorius. In: M. Šalčius. *Svečiuose pas 40 tautų*. Vilnius: Vaga, 5–11.

MIKALONIENĖ, B., 2003. Kelionių memuaristikos pradžia ir T. Bilevičiaus „Dienoraštis“. In: T. Bilevičius. *Kelionės vokiečių, lenkų ir italų žeme dienoraštis*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 227–266.

RUDAITYTĖ, R., 2009. In search of Self: Jurga Ivanauskaitė's "A Journey to Sambhala". *Literatūra*, 51, 114–120.

RUDAITYTĖ, R., 2012. Representation of the Self and the Other: the Traveller's Gaze. *Literatūra*, 54, 19–34.

VEDRICKAITĖ, I., 2010a. *Kelionė. Keliautojas. Literatūra*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

VEDRICKAITĖ, I., 2010b. Vakarietės patirtys Jurgos Ivanauskaitės kelionių knygoje. *Colloquia*, 25, 97–116.

Gabrielė Gibavičienė

Vilnius University, Lithuania

Research interests: rhetoric, topics, Lithuanian travel literature, genre criticism

THE RHETORIC OF TRAVEL: PERSUASION TOOLS IN THE LITHUANIAN TRAVEL LITERATURE

Summary

Rhetoric which in the context of this research is seen not only as a structure of text but also as a structure of thought is presented in the article as a new universal way of researching Lithuanian travel literature discourse. Three popular Lithuanian travel books are chosen for this research – *Kelionė į Jeruzalę* (*Journey to Jerusalem*, 1601) by Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis, *Svečiuose pas 40 tautų* (*At the Company of 40 Nations*, 1935–1936) by Matas Šalčius, and *Sapnuoju, kad einu* (*Dreaming the Path*, 2014) by Jokūbas Vilius Tūras. The article presents the research of three persuasion tools *ethos*, *logos* and *pathos* in Lithuanian travel literature and how they are involved in successful communication process.

The article reveals exactly how trusting the author and presenting actual traveller's experience is connected with stimulating audience's emotions and what part in this process is taken by the journey itself. The article also analyses how the enthymeme is involved in achieving persuasion and how it captures traveller's views, communication guidelines and common features of different travel texts.

KEY WORDS: Lithuanian Travel Literature, Ethos, Logos, Pathos, Persuasion.

Pateikta / Submitted 2017 05 22

Priimta / Accepted 2017 12 21